

De vlucht

Weer wordt ze wakker van de knal. Als altijd trillend en bezweet. Even daarvoor heeft ze de soldatenbenen in de grote legerschoenen gezien. Ook het geschreeuw en gekerm komen iedere keer terug. Maar meer heeft ze nog nooit kunnen navertellen.

Jeroen veegt met de rug van zijn hand de tranen van haar wangen. ‘Je hebt weer gedroomd.’ Ze kruipt dicht tegen hem aan, probeert de schaduw die de droom altijd achterlaat van zich af te schudden.

‘We gaan samen in Turkije uitzoeken wat er echt is gebeurd,’ belooft hij.

Pas in het vliegtuig herinnert ze zich de bruine envelop, die haar moeder haar op het vliegveld in de handen duwde. Jeroen stopte hem in haar handbagage, terwijl zij met haar moeder stond te snotteren. Ze ziet haar verdrietige, bijna wanhopige gezicht voor zich. Niet alleen op het vliegveld, maar ook al die keren dat zij en Jeroen over de voorbereidingen voor de reis waren begonnen. Iedere keer was er een schaduw over haar moeders gezicht getrokken. De eerste keer had ze de plannen zelfs weggelachen en als idioot bestempeld.

‘Waarom zou je naar Turkije gaan? Daar woont alleen gespuis.’

‘Omdat ik Turkse ben.’

‘Ach meisje, je bent Belg en van geboorte Koerdisch, maar nooit Turks.’

Ze hoort het haar moeder nog zeggen.

‘Kom je Rojda, er is taart.’

‘Taart?’ Ze is verbaasd. Er is nooit taart. Verspilde luxe, vindt haar moeder, die hard moet werken om zes monden te voeden.

‘Is er iets te vieren?’ Hevin, haar oudste zus, komt binnen.

‘We zijn officieel Belg, eindelijk veilig.’ Haar moeder straalt van geluk.

Hevin omhelst moeder, maar Rojda mokt.

‘Ik ben helemaal geen Belg, iedereen noemt me Turks. Mijn vriendinnen zijn ook Turks en ik ben in Turkije geboren.’ Ze weet dat ze met vuur speelt. Ze ontwijkt de blik van haar zus.

‘Koerdistan,’ sist moeder, die alles haat wat Turks was.

‘Dat is geen land.’ Voordat moeder kan beginnen over wat de Turken de Koerden hebben

aangedaan, loopt Rojda de kamer uit.

Naarmate haar en Jeroens plannen concreter werden, werd haar moeder bitterder. En stiller. Dus vertelde Rojda haar er niets meer over. Ze is blij dat haar broer Zivar moeder heeft weten te overtuigen haar en Jeroen op het vliegveld uit te zwaaien.

Tijdens het opstijgen pakt ze Jeroens hand. Hier heeft ze al een hele tijd naar uitgekeken. Zal ze antwoorden krijgen op de vragen die ze heeft?

Hij kijkt haar glimlachend aan. ‘Turkey, here we come.’

Samen zien ze België steeds kleiner worden. Tot ze boven de wolken zijn. Jeroen strekt zijn benen, kantelt zijn rugleuning een stukje naar achteren en maakt zich klaar voor een dutje. Ze neemt het reclametijdschrift uit het netje van de stoel voor zich en begint te bladeren, zonder iets te zien. Haar gedachten dwalen af naar het beeld van haar moeder op het vliegveld. Dan pakt ze zachtjes de tas uit het bagagerek en haalt de bruine envelop eruit.

Voor mijn lieve Rojda

Ze voelt hoe haar ogen beginnen te prikken. Haar vingers trillen als ze de envelop openscheurt. Een schrift, een foto en een briefje. Ze staart naar de rafelige, gekreukte foto. Haar vader is sprekend Zivar, of eigenlijk andersom. Er biggelt een traan over haar wang. Waarom heeft ze deze foto nog nooit gezien? Ze heeft toch vaak genoeg naar haar vader gevraagd. ‘Hij is dood,’ zei haar moeder dan. Meer niet. Het schrift snapt ze niet. Het is van haar oudste zus Hevin en geschreven in het Koerdisch, een taal die ze nog zelden spreekt en door het Cyrillische schrift nooit heeft kunnen lezen. Dus pakt ze het briefje van haar moeder.

Lieve Rojda

Toen Hevin vorig jaar trouwde en het huis uit ging, vond ik tussen haar spullen dit schrift. Ze beschrijft hierin wat ze allemaal heeft meegemaakt. Een mevrouw had gezegd dat ze dat moest doen. Het zou goed voor haar zijn. Omdat ik denk dat je er iets aan kunt hebben, geef ik het je nu. Omdat het beschrijft hoe het echt is gebeurd.

Vergeef me, dat ik er niet over kan praten met je. Maar ik ben bang. Bang voor het verdriet dat in me zit. Als ik erover zou beginnen, is het waarschijnlijk zoals een korst van een wond die kapotgaat, waardoor het bloeden niet meer te stelpen is.

Hieronder vind je het adres van een neef van je vader. Hij kan je meer over hem en zijn dood

vertellen.

‘Do you want something to drink?’ Ze schrikt op. De papieren belanden op haar schoot.

‘Juice please,’ zegt Jeroen, die wakker is geworden.

‘Yes,’ zegt ze om aan te geven dat ze dat ook wil.

‘Wat zat erin?’ Jeroen kijkt naar de papieren, terwijl de stewardess de plastic glazen voor hen neerzet. ‘Een foto van je vader.’ Hij pakt de foto: ‘Dat kan niet missen. Precies je broer. En de rest?’ Zwijgend geeft ze hem de brief en het schrift. Als hij de brief heeft gelezen, wijst hij naar het schrift. ‘Dat is voor later.’

Op Atatürk Airport vinden ze na een beetje zoeken de bus die hen tot vlakbij het hotel brengt. Als Rojda instapt, krijgt ze een *déjà vu*. Op de grond van de bus liggen tapijtjes. Het motief herinnert haar aan het favoriete tafelkleedje van haar moeder, dat ze ooit op een rommelmarkt kocht. Om haar heen praten mensen met luide stemmen. Ze herkent af en toe woorden, maar door de verschillende accenten zijn het er niet veel. Ze spreekt zelf nog nauwelijks Koerdisch of Turks, verstaat het Koerdisch iets beter dan het Turks omdat haar moeder dat thuis af en toe met Hevin spreekt.

Het hotel ligt vlakbij het Sultan Ahmet plein, waar aan de ene kant de Blauwe Moskee en aan de andere kant de Aya Sofia ligt. Na te hebben ingecheckt, steken ze het plein over voor een bezoek aan de moskee. Maar ze komen er niet in; ze heeft haar hoofddoek vergeten. Op een bankje op het plein worden ze overvallen door een aanzwellende golf van oproepen tot gebed vanuit de zes minaretten van de moskee.

Als het weer stil wordt, gaan ze op zoek naar een restaurant. Zodra Rojda het Mihri restaurant binnenstapt, waant ze zich in de keuken van haar moeder. In de mengeling van geuren ontwaart ze munt, lamsvlees, knoflook en aubergine. Ze adviseert Jeroen *mirisk*, een gerecht met kipfilet en zelf neemt ze *humus*, gemaakt van kikkererwt. Jammer dat bepaalde kruiden en groenten in België niet of moeilijk te verkrijgen zijn, waardoor haar moeder de Koerdische keuken slechts nog voor hoogtijdagen reserveert.

Terug in het hotel zoekt ze het telefoonnummer van neef Amed in Mardin. Met enige schroom noemt ze haar naam als hij opneemt. Zelf heeft ze geen beeld van hem; ze weet alleen dat hij de oudste is van een van de broers van haar vader. Maar als ze zegt dat ze een dochter is van Leyla en Mesut, weet hij meteen wie ze is, ook al zijn ze jaren geleden naar België gevlucht. Was zij niet de jongste? Nee, op een na. Hij nodigt haar en Jeroen uit bij hem in Mardin te komen logeren.

Die uitnodiging leidt na afloop van het gesprek tot een woordenwisseling met Jeroen. Ze vindt het vanzelfsprekend dat ze op de uitnodiging ingaan en snapt niet waarom hij dat niet wil. Het zijn geen vreemden, het is familie. Zo gaat familie in de Koerdische cultuur met elkaar om. Ondanks haar argumenten weet ze Jeroen niet te overtuigen. Hij wil een hotelkamer, een rustige plek. Het zal al heftig genoeg voor haar worden. Ze bindt in en ze boeken een vlucht en een hotel.

Vooraf Jeroen is blij als ze de volgende dag de koele, Blauwe Moskee binnenstappen. Zij heeft nauwelijks last van de warmte. Ze doen hun schoenen uit en zetten ze in het rek. Daarna wandelen ze door de immense ruimte. Jeroens mond valt open van bewondering bij het zien van de eindeloze hoeveelheid handbeschilderde tegeltjes. Ook bij de gebedsnis met gebeeldhouwde sculpturen blijft hij lang staan. Ze wordt er ongeduldig van. Ze is ook wel onder de indruk, maar in haar hoofd spoken alsmaar andere gedachten. Het liefst was ze vandaag al naar Mardin vertrokken, maar dat kon ze Jeroen niet aandoen.

Na de Blauwe Moskee bezoeken ze die ochtend nog het immense Topkapi Paleis. In tegenstelling tot Jeroen, interesseert het haar steeds minder. Net als ze haar geduld begint te verliezen omdat hij alweer gekleurde tegeltjes staat te bestuderen, draait hij zich om

‘Zullen we theedrinken, ik heb dorst.’

Even later genieten ze bij een glaasje thee, in het theehuis van de Sultan, van het prachtige uitzicht over de Bosphorus en de Gouden Hoorn. Daarna wandelen ze via de Galatabrug naar de andere kant. De kruidenbazaar brengt haar ver terug in haar jeugd. Geuren die ze niet thuis kan brengen, maar die toch vertrouwd zijn, vindt Jeroen stinken. Ze geniet ervan, maar de vergeten geuren verwarren haar ook.

Na een bezoek aan de Suleyman Moskee wandelen ze tussen honderden anderen over de onderste passage van de Galatabrug. In een bonte aaneenschakeling van kraampjes, bieden handwerkslieden en kooplui er hun waren en schoenpoetsertjes hun diensten aan. Het is een groot aanbod aan aubergines, courgettes, artisjokken en dadels, maar ook olielampjes, handtassen, kleding, serviesgoed en nog veel meer. Aan de overkant kiezen ze een terras van een van de vele visrestaurantjes aan de overkant van de Galatabrug. Er blaast een warme wind over de Gouden Hoorn.

‘Heb jij de reisgids?’ Hoe heet die moskee daar?’ Jeroen wacht haar antwoord niet af. ‘Zullen we de Galatatoren straks opgaan?. Het moet daarboven een prachtig uitzicht zijn..’

Ze reageert niet op zijn vraag.

Waarom kun je hier toch niet van genieten?’

Ze hoort wrevel in zijn stem. Ziet hij dat ze geen zin heeft? ‘Het spijt me, Jeroen, maar als ik hier

rondloop, moet ik steeds aan moeder denken. Er is hier zoveel moois? Waarom haat ze de Turken zo? Ik wil weten wat er is gebeurd.’ Ze kijkt hem niet aan. Bladert door de reisgids.

‘Het is de Gouden Moskee,’ leest ze hardop om hem toch nog een antwoord te geven op zijn vraag. De ober redt haar met het brengen van de menukaarten.

Ze kijkt Jeroen niet aan, verdiept zich meteen in de verschillende gerechten, maar hoort hem zuchten.

Op de ochtend van het vertrek naar Mardin bezoeken ze de Aya Sofia. Binnen vergeet Rojda haar zenuwen, zo onder de indruk is ze van dit immense gebouw. Het daglicht stroomt door de boogramen van de koepel, speelt met de edelmetalen, ikonen en wandbekleding en zet het interieur in een gouden gloed. Even heeft ze geen moeite met het getreuzel van Jeroen, want zelf kijkt ze haar ogen uit. Op de bovengalerij staart ook zij naar de vele mozaïeken in de koepel.

Jeroen buigt zich naar haar over. ‘Toch goed dat we in Istanboel zijn gebleven om dit te bewonderen.’

Ze knikt. Hoe heeft ze het ooit in haar hoofd gehaald, hem dit te willen onthouden. Goed dat hij niet toegaf. ‘Dankjewel.’ Ze geeft hem een zoen.

Het schemert als ze in Mardin aankomen. Vanuit het vliegtuig ziet ze vooral heuvels en weinig wegen. In de taxi van het vliegveld naar de stad is het donker als een door lichtjes gespikkelde puist opdoemt uit de vlakte van het vroegere Mesopotamië.

Het hotel ligt bijna boven op de rots waarop Mardin is gebouwd. Als ze zich in hun kamer geïnstalleerd hebben, belt Rojda met neef Amed. Hij belooft hen de volgende dag om 11 uur te komen ophalen.

Neef Amed is stipt. Een beetje overdonderd door zijn grote, donkere verschijning geeft ze hem een hand. Jeroen moet haar verlegenheid voelen, want hij neemt het naadloos van haar over. In zijn beste Engels zegt hij: ‘Dank je, Amed, voor je uitnodiging. Het betekent heel veel voor Rojda familie te ontmoeten. Ze weet zo weinig over haar Turkse verleden.’ Gelukkig ziet hij hoe ze hem een waarschuwend blik toewerpt. ‘Pardon, Koerdische verleden, natuurlijk.’

‘Ik vind het fijn jullie te ontmoeten. Ik kan me nog herinneren hoe tante Leyla met de kinderen in paniek bij ons kwam. Hoe is het nu met haar?’

Dat trekt Rojda over de streep en ze begint te vertellen over haar moeder. In de auto gaat het gesprek verder over haar broer en zussen. Amed vertelt over zijn broers en zussen, over zijn vrouw

en kinderen. Onderweg wijst hij naar een restant van de middeleeuwse stadswallen. Zeker de moeite om een van de volgende dagen eens goed te bekijken. Ook het klooster even buiten de stad is een bezoek waard.

Na een voortreffelijke maaltijd zitten ze nog lang aan de eettafel in in de kleine woonkamer van Ameds huis. Het gesprek gaat inmiddels langs haar heen, het is allemaal zo onwezenlijk. Hier zit ze aan tafel met een onbekende man, die haar vader heeft gekend. Die op de foto's die ze hem voor de maaltijd heeft laten zien, haar zussen Hevin en Nezim herkende. Aan tafel met zijn vrouw Zeyneb, die haar verwelkomde alsof ze zussen waren. Beide kenden haar Koerdische geschiedenis beter dan zichzelf. Jeroen zit tegenover haar. Hij heeft zichtbaar genoten van de Koerdische Japarak, een gerecht met tuinbonen nota bene. Kwam het door de venkel, die er in zat? Ze staart langs hem heen door het raam naar buiten, over de daken van de huizen achter dat van Amed, het dal in. Ze heeft tot nu toe zoveel moois gezien, het is niet te rijmen met het beeld dat ze via haar moeder van Turkije had. Of met het leed, waarmee deze plek ook is verbonden. Zou ze neef Amed nu haar schrift laten zien? Onder de tafel geeft Jeroen haar een schop. 'Amed vraagt of je genoeg hebt gehad.'

'O sorry, Amed, Zeyneb.' Ze bloost als ze in zijn vriendelijke ogen kijkt. 'Ik heb heerlijk gegeten, maar mag ik iets vragen?'

'Je mag Amed alles vragen.'

Zou Zeyneb haar onrust zien? 'Kun je dit voor me vertalen? Hevin schreef het toen we net in België waren, maar ik kan het niet lezen.' Ze pakt het schrift uit haar handtas.

'En je moeder?'

'Ze gaf het me op het vliegveld. Ze had het gevonden toen mijn zus het huis uitging.'

Amed bladert, leest en vertaalt dan zin voor zin wat Hevin jaren geleden schreef.

'Een mevrouw zegt dat ik alles moet opschrijven, wat ik heb meegemaakt. Omdat dat goed voor me is. Ik heb geen zin. In welke taal moet ik schrijven? In het Turks dat ik op school leerde, maar bijna nooit spreek. In het Koerdisch, dat ik nooit echt goed leerde schrijven? En waar moet ik beginnen? Dat mijn vader dood is? Vermoord, maar dat zegt mama niet meer. Dat we gevlucht zijn? Dat ik mijn vriendinnen moest achterlaten en nu naar een school ga, waar ik niemand versta, waar iedereen naar me kijkt, maar waar mijn broer en zussen gelukkig ook naar toe gaan? Zo wordt het wel een slordig verhaal en ik houd niet van slordig. Dus begin ik bij het begin.

Het was oorlog in ons dorp. Af en toe kwamen de Turkse soldaten schieten. De vader van mijn vriendin Samira hadden ze al doodgeschoten. Nu kwamen ze recht naar ons huis. Papa joeg ons door de achterdeur naar buiten. Mama gilte. 'Rojda, Rojda'. Ze nam mijn zusje Yima op haar

armen.

‘Naar buiten, vrouw!’ riep papa. ‘Ik haal de kleine wel.’

‘Wil je even stoppen?’ Jeroen wendt zich tot Rojda. Hij legt zijn arm over haar schouders, veegt met de rug van zijn hand de tranen van haar gezicht.

Amed kijkt verschrikt op. ‘Gaat het?’

Rojda slikt, knikt. Ze snuit haar neus.

‘Zal ik verder lezen?’

‘Maar ze kwamen niet. We hoorden drie knallen. We hadden ons verstopt in de schuilplaats onder de grond in de tuin achter ons huis. De soldaten hebben ons daar niet gevonden. Toen het stil werd, moesten we er nog blijven terwijl mama huilend terug naar binnen ging. Papa was dood. Rojda had zich onder de tafel verstopt. Ze had alles gezien.’

Amed is opgehouden met vertalen. Ze voelt hoe alle blikken op haar rusten, maar ze schuwt hun ogen. Staart naar haar handpalmen..

‘Het is mijn schuld,’ stamelt ze dan. ‘Dat hij dood is.’

‘Lieverd, natuurlijk niet,’ sust Jeroen die zijn arm weer om haar schouder legt. ‘Je was heel klein en deed wat alle kleine kinderen doen als ze bang zijn. Je verstopten.’

Amed knikt. ‘Je moet je niets verwijten. Je was nog zo klein. Je begreep niet wat er gebeurde.’

Hij gaat pas verder met lezen als ze aangeeft dat ze er klaar voor is.

Wij moesten daarna naar mijn tante omdat mama bang was dat de soldaten terug zouden komen. Het had iets te maken met papieren, met politiek, de PKK, ik weet het niet precies.

Amed stopt weer: ‘Je vader had niet eens een radicale rol in de PKK. Hij hielp PKK-leden die op de vlucht waren voor het Turkse leger aan een tijdelijke schuilplaats. Die Turken dachten bij hem lijsten met namen en adressen te vinden. Ze schoten hem waarschijnlijk dood omdat hij niet toegaf. Je vader had geen lijsten. Daarvoor was hij te voorzichtig en zijn verantwoordelijkheidsgevoel te groot. Hij heeft jullie nooit in gevaar willen brengen.’

Hij leest verder: ‘Ik vond het niet fijn bij tante. Het was er veel te vol. Wij met zessen - mijn moeder, mijn broertje, mijn drie zussen en ik, - en zij met vijf.’

‘Dat weet ik nog goed,’ zegt Amed. ‘Het was vreselijk voor ons allemaal. Een huis vol verdriet,

angst en ruzies tussen de kinderen.’

‘Na een week gingen we er weg. Ik dacht dat we naar huis gingen, maar mijn moeder liep een andere kant op. Ik zei niks. In de oorlog zijn zoveel geheimen.

Twee dagen moesten we lopen. Af en toe kregen we een beetje te eten en te drinken van mama. Maar te weinig, we hadden altijd honger en dorst. Mama moest Rojda dragen, ze verzette anders geen stap. Soms moest ik het even van haar overnemen.

Na twee dagen moesten we in een vrachtwagen. Met heel veel andere mensen. Eerst was ik blij dat we niet meer hoefden te lopen. Maar dat ging gauw over. Het was er donker en koud. En er was maar net plaats voor iedereen. Mama zat met Nezim en Yima een eind van ons vandaan. Als Yima niet sliep dan jengelde ze. Nezim en mama hadden hun handen vol om haar rustig te houden. Zivar en ik zaten met Rojda aan de andere kant. De wagen hobbelde en klotste. Na een paar dagen begon het te stinken. Sommigen werden ziek. Af en toe mochten we er even uit. Altijd 's nachts. Iedere keer als de vrachtwagen stopte, hoopte ik dat we er waren, maar we moesten alsmaar verder. Rojda kroop altijd tegen mij aan. Ze huilde niet, lachte niet en sprak ook nooit. En dat deed ze allemaal wel voordat de soldaten kwamen.

Nu zijn we een half jaar in België. Aan die rotreis kwam een eind. En hier is het goed. We hebben een huis, kleren, gaan naar school. We zijn veilig. Maar Rojda spreekt nog steeds niet en ik mis papa.

Hevin

September 1999

Even is het stil.

‘Je moeder is een dappere vrouw,’ zegt Amed.

Een taaie prop in haar keel belet haar te spreken. Rillingen van spijt over haar gedrag in het verleden kruipen over haar rug.

‘Is er nog iets van het huis over?’ hoort ze Jeroen vragen.

‘Er woont nu een Turkse familie. Ze hebben het helemaal verbouwd. Het is een heel ander huis geworden.’

‘Ik hoef er niet naartoe,’ aarzelt ze. ‘Maar weet je waar papa is begraven?’

Na een klim door de nauwe, steile straatjes van Mardin, staan ze samen uit te puffen op het kerkhof. Op hun weg naar boven heeft Rojda een boek van de Koerdische auteur Yavuz Ekinici voor haar

moeder gekocht. Een auteur die zich, volgens Amed, inzet voor de Koerdische literatuur. Het heeft even geduurd voordat ze het begraafplaatsje, net buiten de kloostermuren, vonden. Dit keer opperde Jeroen gelukkig niet het Deryul Zarafanklooster te bezoeken. Maar zelfs zij is onder de indruk van het saffraankleurige, romaanse complex, dat als een blokkenspel tegen de heuvel lijkt geplakt. Na de drukte van het levendige stadje en van de toeristen bij het klooster, is het doodstil op de begraafplaats. Het uitzicht op de bergen in de omtrek is indrukwekkend. Maar lang gunt ze zich niet om ervan te genieten. Ze loopt langs de graven. Sommige hebben een kruis, andere een grafsteen, weer andere alleen een stuk rots met daarin de naam gebeiteld.

Ver achterin vindt ze het graf van haar vader.

‘Hier, Jeroen.’ Stil staart ze naar de steen met de naam van haar vader. Het is niet meer dan een kleine rotsblok met een aantal keien en stenen eromheen.

De plek ademt een vreemde rust. Ze is blij dat Jeroen bij haar is.

Ze raapt twee keien op. Een voor haar en een voor mama. Dan richt ze haar blik op de steen. Waar vader ook is, ze hoopt dat hij haar kan vergeven.